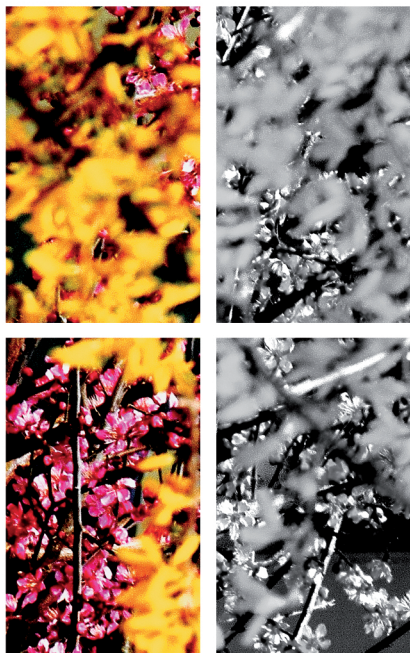

JUSTYNA BUDZIK

Zadomowieni i wyobcowani

O sytuacji pisarzy polskich w Kanadzie

WYDAWNICTWO UNIwersYTETU JAGIELLOŃSKIEGO
POLSKI FUNDUSZ WYDAWNICZY W KANADZIE

Zadomowieni i wyobcowani

*O sytuacji pisarzy polskich
w Kanadzie*

JUSTYNA BUDZIK

Zadomowieni i wyobcowani

*O sytuacji pisarzy polskich
w Kanadzie*

Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego
Kraków
Polski Fundusz Wydawniczy w Kanadzie
Toronto

2013

RECENZENT

prof. dr hab. Janusz Pasterski

OPRACOWANIE REDAKCYJNE I KOREKTA

Zespół

PROJEKT OKŁADKI, SKŁAD I ŁAMANIE

Karolina Przesmycka

© Copyright by Justyna Budzik & Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego

Wydanie I, Kraków 2013

All rights reserved

Niniejszy utwór ani żaden jego fragment nie może być reprodukowany, przetwarzany i rozpowszechniany w jakikolwiek sposób za pomocą urządzeń elektronicznych, mechanicznych, kopiujących, nagrywających i innych oraz nie może być przechowywany w żadnym systemie informatycznym bez uprzedniej pisemnej zgody Wydawcy.

ISBN 978-83-233-3558-0

ISBN 978-1-927490-00-6

Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego

ul. Michałowskiego 9/2, 31-126 Kraków

tel. 12-631-18-80, tel./fax 12-631-18-83

www.wuj.pl

Polski Fundusz Wydawniczy w Kanadzie

Polish-Canadian Publishing Fund

P.O. Box 29562 at 377 Burnhamthorpe Rd. E.

Mississauga ON L5A 4H2, Canada

www.polskifunduszwydawniczy.ca

Pamięci moich ukochanych Dziadków – Zdzisławy i Waldemara

SPIS TREŚCI

Wstęp	9
Rozdział I	
„Stan zwany wygnaniem”	
– zarys problemu emigracyjności w literaturze	17
Rozdział II	
Zadomowienie w przestrzeni świata. Bogdan Czaykowski	
– poeta uniwersum	37
1. Bogdan Czaykowski – sylwetka twórcza	37
1.1. Poeci grupy „Kontynenty”	42
2. W kręgu filozofii	46
3. Przestrzeń realna i symboliczna – założenia badawcze	49
4. Podróż w przestrzeni realnej	52
4.1. „Ja” poetyckie w przestrzeni	52
4.1.1. Wobec kanadyjskiego krajobrazu	61
5. Czas i miejsce w ujęciu filozoficznym	67
5.1. Tożsamość określana przez czas i miejsce	78
5.2. Zadomowienie i tożsamość w kontekście filozofii egzystencjalnej	82
6. <i>Ziemioskłon</i> – filozoficzny testament poety	94
Rozdział III	
W przestrzeni znaków, dźwięków i barw.	
Poezja Andrzeja Buszy	105
Wprowadzenie	105
1. Ontologiczne niezakorzenie	113
2. W sferze znaczeń niedopowiedzianych	122
3. Przesłanie vanitas	135

4.	Refleksje nad czasem dziwnym, trudnym i ciekawym	141
5.	Kultura jako przestrzeń zadomowienia	153
5.1.	W przestrzeni muzyki, malarstwa i literatury	153
Rozdział IV		
	Florian Śmieja – poeta podwójnie zakorzeniony	165
1.	Notacje emigranta poświęcone Polsce	170
1.1.	Kolekcjoner imponderabiliów przeszłości. Poetyckie powroty do gniazda	176
2.	Spóźniona Arka Floriana Śmieji	183
Rozdział V		
	„Wygnany, wróć!” Świat odrębny Wacława Iwaniuka	197
1.	„Podróżując po ruchomych piaskach emigracji” – wprowadzenie	197
2.	Pamięć zagłady	206
3.	„Nigdy od ciebie, miasto, nie mogłem odjechać...”	215
4.	Samotne noce i dni nad Jeziorem Ontario	223
4.1.	„Byle były słowa...”	240
Rozdział VI		
	„Dwuświat” Edwarda Zymana, Marka Kusiby i Romana Sabo	247
1.	„Jesteśmy zawsze obcy, tu ciągle j e s z c z e, tam j u ż nieobecni”. O nostalgii, samotności i niezadomowieniu w poezji Edwarda Zymana	252
2.	Marek Kusiba i Roman Sabo – zmowa (nie)oddalonych	269
	Zakończenie	296
	Bibliografia (wybór)	304
	Indeks nazwisk	335
	Summary	352

Wstęp

L iteratura polska tworzona na obczyźnie wielokrotnie była przedmiotem wnikliwych rozważań, w których badacze próbowali uchwycić jej specyfikę, nierzadko poprzez porównanie z utworami powstającymi w kraju. Sporo miejsca poświęcili także periodyzacji zjawiska oraz kwestiom terminologicznym. Wskazany nurt pisarstwa określano przy pomocy takich nazw, jak „polska literatura emigracyjna”, „literatura na obczyźnie” czy po prostu „literatura poza krajem”. Aparat pojęciowy różnił się w zależności od okresu historycznego oraz – w jakiejś mierze – od kontekstów politycznych.

Szczególnie interesująca wydaje się topika literatury emigracyjnej, ujawniająca próby przybliżenia doświadczeń pisarzy po opuszczeniu kraju. Pojawia się więc tutaj warta refleksji perspektywa historyczna i egzystencjalna. Otóż człowiek osadzony w nowych realiach przestrzennych (politycznych i kulturowych), nieustannie balansujący pomiędzy dwoma światami – teraźniejszym i przeszłym, zastanym i pozostawionym – musi wciąż zadawać pytanie o własną tożsamość i własne miejsce w rzeczywistości. Nie dziwi zatem nostalgiczny wymiar tego pisarstwa, które przyjmuje formę intymnych wyznań, obnażających kondycję twórcy żyjącego z dala od miejsca urodzenia.

Pisarze emigracyjni wciąż poszukują utraconego czasu, powracają wspomnieniami do miejsc, które opuścili, a zatem przebywają w nieustającej podróży do źródeł własnej biografii, do ojczyzny, dzieciństwa. Topika podróży odbywanej zarówno w przestrzeni realnej/geograficznej, jak i w przestrzeni symbolicznej, kreowanej dzięki wyobraźni, oraz próba osvajania nowego miejsca powiązana z dylematem zdomowienia i wyobcowania – to zaledwie dwa z najbardziej uniwersalnych tematów eksplorowanych przez twórcę przebywającego poza krajem.

Przedmiotem moich badań jest twórczość polskich pisarzy zamieszkałych w Kanadzie, gdzie polskie życie kulturalne i naukowe zaczęło rozwijać się bardzo intensywnie już w latach 40. ubiegłego stulecia. Przyjmuję, że pierwszym ważnym przedsięwzięciem był powołany w 1943 r. w Montrealu Polski Instytut Naukowy. Tam też przy Uniwersytecie McGill założona została przez Wandę Stachiewicz Biblioteka Polska – posiadająca jeden z największych zbiorów wśród polskich placówek bibliotecznych na kontynencie północnoamerykańskim.

Wśród instytucji mających na celu promowanie polskiej kultury w Kanadzie wymienić należy również torontońską scenę kabaretową zwaną Konfraternią Artystyczną „Smocza Jama”. Jej aktywność przypada na lata 50. ubiegłego stulecia. Jak zaznacza Jadwiga Jurkszus-Tomaszewska, Konfraternia była „(...) oddana wyłącznie sprawom sztuki – literatury – sceny – kultury”¹. Podkreślić też należy znaczenie dla kultury polskiej na obczyźnie Teatru Polskiego, założonego w latach 70. w tym samym mieście. Również w Toronto rozpoczęły swą działalność dwie ważne dla literatury emigracyjnej instytucje – Polski Fundusz Wydawniczy w Kanadzie (1977), którego nadrzędnym celem w momencie powstawania było „szerzenie kultury polskiej poprzez wydawanie książek pisarzy emigracyjnych, które nie mogą ukazać się w kraju”², oraz Fundacja Władysława i Nelli Turzańskich (1988), której głównym zadaniem jest „promocja kultury polskiej, a jej instrumentem – nagrody i dotacje”³.

Spośród wielu polskojęzycznych gazet i pism wydawanych w Kanadzie, takich jak „Związkowiec” czy „Głos Polski”, z uwagi na literacki profil wyróżnić należy ukazujące się w latach 90. ubiegłego wieku pisma „High Park” (pod redakcją Piotra Manyczca) i „List Oceaniczny”, tygodniowy dodatek literacki do torontońskiej „Gazety”, redagowany w latach 1993–2000 przez poetę Aleksandra Rybczyńskiego. Oba pe-

¹ J. Jurkszus-Tomaszewska, *Kronika pięćdziesięciu lat. Życie kulturalne polskiej emigracji w Kanadzie 1940–1990*, Kanadyjsko-Polski Instytut Badawczy, Toronto 1995, s. 39.

² Tamże, s. 189.

³ E. Zyman, *Scalić oddalone. Fundacja Władysława i Nelli Turzańskich (1988–2008)*, Polski Fundusz Wydawniczy w Kanadzie, Toronto 2008, s. 41.

riodyki wydawane były w Toronto, gdzie mieszka i tworzy wielu pisarzy emigracyjnych.

Trzecim – po Toronto i Montrealu – miastem kanadyjskim, w którym najchętniej osiedlali się wychodźcy z kraju, jest Vancouver, położone na zachodnim wybrzeżu w prowincji Kolumbia Brytyjska. Właśnie tutaj założona została przez Annę Lubicz-Łubę Biblioteka im. Bogdana Czaykowskiego (2005) oraz Archiwum im. Adama Czerniawskiego i Bogdana Czaykowskiego (2005), gdzie znajdują się bogate zbiory archiwalne zawierające pisma autorów emigracyjnych, ze szczególnym uwzględnieniem książek i korespondencji obu ofiarodawców.

Książka poświęcona jest siedmiu pisarzom należącym zarówno do „starej”, jak i „młodej” emigracji. Pierwsze określenie odnosić się będzie do osób przybyłych do Kanady tuż po II wojnie światowej, takich jak Waław Iwaniuk oraz później (na początku lat 60.) Bogdan Czaykowski, Andrzej Busza i Florian Śmieja, natomiast druga z nazw obejmuje przypadki twórców, którzy dotarli do Kanady w latach 80. Wówczas skład osobowy polskiej emigracji pisarskiej poszerzył się m.in. o nazwiska Edwarda Zymana, Marka Kusiby i Romana Sabo. Wspomnieć też warto o wyborze miejsca osiedlenia: Bogdan Czaykowski, Andrzej Busza i Roman Sabo wybrali Vancouver, natomiast pozostali z wymienionych artystów słowa zamieszkali w Toronto.

Twórczość liryczna przywołanych poetów stała się głównym przedmiotem dociekań w mojej pracy, co nie oznacza, że całkowicie pominięte zostały inne uprawiane przez nich formy literackie, takie jak esej czy krótkie utwory prozą. Zaprezentowana narracja nie przedstawia całościowego obrazu polskiego środowiska literackiego w Kanadzie, jakie kształtowało się i zmieniało przez niemal półwiecze. Książka, którą prezentuję czytelnikowi, nie jest zatem monografią historyczno-literacką, gdyż skupiam się głównie na specyfice języków poetyckich poszczególnych poetów, jak też odrębności ich oryginalnych światów.

Z tego powodu, że skazana jestem na wybór, obecność niektórych pisarzy w kulturze polskiej w Kanadzie, takich jak chociażby Zofii

Bohdanowiczowej, Danuty Ireny Bieńkowskiej, Grażyny Zambrzyckiej, Aleksandra Rybczyńskiego czy Romana Chojnackiego została tu jedynie zasygnalizowana w kontekście szerszych rozważań poświęconych twórczości pierwszoplanowych postaci pracy. Bez wątpienia na osobną uwagę zasługuje również dorobek polskich prozaików, eselistów, dramatopisarzy i reporterów, wśród których wymienić należy m.in. Adama Tomaszewskiego, Jadwigę Jurkszus-Tomaszewską, Henryka Dasko, Ewę Stachniak, Jarosława Abramowa-Newerlego – od połowy lat 80. mieszkającego na zmianę w Warszawie i w Toronto.

Szczególnie ciekawy jest przypadek Ewy Hoffman, która w 1959 r. wraz z rodzicami wyjechała z Krakowa do Vancouver, a po ukończeniu tam szkoły średniej rozpoczęła studia w Teksasie. Mimo iż dojrzała twórczość Hoffman rozwinęła się dopiero w Stanach Zjednoczonych, swoje doświadczenia emigracyjne związane z Kanadą pisarka wnikliwie przedstawiła w książce *Zagubione w przekładzie* (1995; *Lost in Translation: Life in a New Language*, 1989), co sprawia, że również jej proza powinna być uwzględniona w próbie całościowego opisu literatury polskiej w Kraju Klonowego Liścia.

Głównym celem moich badań była możliwie jak najszersza prezentacja sytuacji polskiego twórcy w Kanadzie, ze szczególnym uwzględnieniem dychotomii zadomowienia i wyobcowania. Podejmuję tu próbę odpowiedzi na pytanie, który z tych wyznaczników wizji świata w odczytywanych utworach przeważa, jakie są semantyczne związki obu członów opozycji w utworach poszczególnych poetów, jakie czynniki determinują ową przestrzenną orientację, układającą się według dwóch porządków: obcość – oswojenie, i wreszcie – jak wskazana topika zmienia się w miarę upływu czasu. Wybór bohaterów rozprawy motywuje się tym, iż w moim przekonaniu ich poezja i eselistyka najbardziej wszechstronnie obrazują badane tu zjawiska. Dodajmy, że recepcja krytyczna twórczości wybranych poetów potwierdza takie rozpoznania.

Metodologicznie przydatne okazało się pogranicze literaturoznawstwa i socjologii – odwołałam się bowiem do języka badawczego opi-

sującego zjawiska bilingwizmu i bikulturowości (bądź – alternatywnie – dwujęzyczności, dwukulturowości). Bliska przyjętemu sposobowi lektury jest metoda hermeneutyczna. Nie zabrakło w tych rozważaniach również odniesień do poszczególnych teorii i prądów filozoficznych, reprezentowanych przez myślicieli podejmujących problematykę antropologiczną. Istotne dla całego wywodu było również spojrzenie komparatystyczne na pisarstwo omawianych autorów.

Książka została podzielona na sześć rozdziałów. Rozdział I jest wprowadzeniem do całości, w którym wskazuję zróżnicowane próby uogólnień oraz rozmaite opinie na temat życia na emigracji, ocenianego z perspektywy twórcy żyjącego poza ojczyzną. Omawiam tu również terminologię istotną dla podjętej problematyki wraz ze szkicowym omówieniem kontekstów, w jakich najczęściej pojawiają się przywoływane pojęcia.

Rozdział II poświęcony jest zmarłemu w 2007 r. Bogdanowi Czaykowskiemu. Jego twórczość stanowi doskonale wprowadzenie do zagadnienia przestrzeni realnej i symbolicznej (wewnętrznej, duchowej). Takie doświadczenia poetyckie miejsca i przestrzeni, które występują także u kolejno prezentowanych poetów, to jeden z nadrzędnych tematów poruszanych w książce. W liryce Czaykowskiego wskazany podział zarysowuje się w sposób szczególnie wyrazisty i, jak się zdaje, lektura wierszy tego poety najbardziej wszechstronnie przybliży interesującą mnie problematykę, co z kolei tłumaczy decyzję o umieszczeniu rozważań o autorze *Okanagańskich sadów* na początku mojej pracy. Rezygnuję więc z chronologii, nie respektując kryterium „zewnętrznego”, czyli dat przybycia poszczególnych pisarzy na kontynent północnoamerykański.

W dwóch następnych rozdziałach zajmuję się kolejno twórczością Andrzeja Buszy i Floriana Śmieji⁴. Obaj poeci, podobnie jak Bogdan Czaykowski, w latach 50. i na początku lat 60. ubiegłego stulecia współtworzyli w Londynie grupę „Kontynenty”, pierwsze polskie ugrupowanie literackie, którego członkowie wychowali i ukształtowali się na obczyźnie bez kontaktu z żywą polszczyzną, w kręgu wartości kultu-

⁴ Taką formę pisowni swojego nazwiska w dopełniaczu preferuje pisarz.

ry anglosaskiej. Zatem w rozdziale III zaprezentowana została liryka Andrzeja Buszy, u którego na szczególną uwagę zasługuje zagadnienie przestrzeni symbolicznej. Zwracam też uwagę na specyficznie pojmowany proces zadomowienia poety w obcej, oswajanej i zdobywanej przestrzeni. Ostatniemu z poetów grupy „Kontynenty”, osiedlonych w Kanadzie, Florianowi Śmieji, poświęcony jest rozdział IV. W liryce Śmieji pierwszoplanowe znaczenie ma próba zrównoważenia tęsknoty za ojczyzną – uważną obserwacją procesu stopniowego zadomawiania się w nowej przestrzeni. I właśnie te dwa równoległe (i pozornie sprzeczne) odczucia stały się przedmiotem analizy.

O twórczości poetyckiej Waława Iwaniuka piszę w rozdziale V, w którym eksponuję rodzaje artystycznego przyswojenia przestrzeni realnej Kanady oraz rolę i formy pamięci, która u poety ściśle wiąże się z dylematem zadomowienia oraz wyobcowania. W poezji Iwaniuka zbiegają się prawie wszystkie wyzwania i motywy, z jakimi mierzą się na emigracji Bogdan Czaykowski, Andrzej Busza i Florian Śmieja. Dlatego ten rozdział w założeniu ma stanowić *summę* przemyśleń na temat kondycji polskiego pisarza na obczyźnie.

Ostatni, VI rozdział książki wykracza poza określone dotąd ramy czasowe, gdyż przedmiotem namysłu jest twórczość Edwarda Zymana, Marka Kusiby i Romana Sabo. Z uwagi na podobne sposoby myślowego i artystycznego ujęcia doświadczeń emigracji, wyrażane nie tylko w liryce, ale również szkicach krytycznoliterackich oraz eseistycznej epistolografii Kusiby i Sabo, zdecydowałam się tych pisarzy potraktować łącznie. Prezentowane przez obu autorów spojrzenie na życie emigrantów stanowić będzie kontrapunkt w stosunku do stanowiska, jakie w tej sprawie zajmuje Edward Zyman, którego emigracyjna liryka odsłania podejście całkowicie odmienne – przesyczone nostalgią, a niekiedy wręcz bólem mentalnego „nieprzynależenia” do zamieszkiwanej przestrzeni.

Książkę zamyka krótkie podsumowanie. W tej części przedstawione zostały wnioski związane z rozpatrywanym na wielu przykładach

zagadnieniem zadomowienia i wyobcowania w pisarstwie poetów polsko-kanadyjskich.

* * *

Książka jest ponownie zredagowaną i rozszerzoną wersją pracy doktorskiej obronionej na Wydziale Polonistyki Uniwersytetu Jagiellońskiego w czerwcu 2011 r. Pragnę wyrazić wielką wdzięczność Promotorowi mojej pracy prof. dr. hab. Wojciechowi Ligęzie za nieocenioną pomoc i wsparcie naukowe, a także za wiele inspirujących rozmów, które wzbogaciły moje przemyślenia i wiedzę na temat literatury polskiej powstającej poza krajem.

Jestem bardzo wdzięczna za wszystkie uwagi moim Recenzentom – prof. dr. hab. Zbigniewowi Andresowi i prof. dr. hab. Aleksandrowi Fiutowi. Ich cenne oraz konstruktywne sugestie wpłynęły na obecny kształt rozprawy.

Szczególne podziękowania kieruję do Polskiego Funduszu Wydawniczego w Kanadzie, który umożliwił mi pobyt w Toronto i Vancouver, gdzie zgromadziłam wiele materiałów naukowych i poznałam polskie środowisko literackie. Dziękuję polskim pisarzom zamieszkałym w Kanadzie – profesorowi Florianowi Śmieji, profesorowi Andrzejowi Buszy, Edwardowi Zymanowi, Markowi Kusibie, doktorowi Romanowi Sabo, Grażynie Zambrzyckiej, doktor Ewie Stachniak – za fascynujące rozmowy o literaturze emigracyjnej i wiele mądrych wskazówek, które pomogły w krystalizacji moich sądów i pogłębiły podjęte badania nad Ich twórczością. Pragnę także podziękować Pani Annie Lubicz-Łubie i jej Mężowi Gilbertowi Bartholomew⁵ za opiekę, życzliwość i gościnę, okazaną mi w Vancouver.

Mojemu Mężowi Jackowi dziękuję za wsparcie, cierpliwość i mądrość.

Justyna Budzik, Kraków, w grudniu 2012

⁵ Gilbert Bartholomew zmarł w Vancouver 29 stycznia 2013 – red.